

Мөңгүлектиг
Бай-Талымны

Чиңгис-Хаан:
«Кым болур ужур-
луг сен, ындыг
бол!»

№ 119 (18546)

1925 чылдың
август 31-де үнүн эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
сентябрь
23
вторник

ХАМЫКТЫ КАЙГАТКАН ТЫВА ТЕАТР

Москвада Тываның культура хүннери

«Кым сен, Сүбедей Маадыр?» деп шииден көргүзүг.

Москвада Тываның культура хүннерин таварыштыр Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылынга тураскааткан В.Көк-оол аттыг Национал театрының оюн-көргүзүү Россияның Аныяктарның академиктиг театрынга эрткен субботада, сентябрьның 20-де, болуп эрткен.

Баштайгы хүнде бистин театрының артистери ат-сураглыг «Кым сен, Сүбедей Маадыр?» деп шиизин москвачыларга болгаш ында чурттап турар чаңгыс чер-чурттугларынга бараалгаткан. Шиини Тываның Улустун чогаалчызы Эдуард Мижит бижээн, тургускан режиссеру — Тываның Улустун артизи Алексей Ооржак, чурукчузу — Тыва Республиканың алдарлыг чурукчузу Валерий Шульга. Көрүкчүлөр залга хостуг олут чок кылдыр чыылган.

Артистерниң оюну, кайгамчык бедик утка-шынарыг шиини хамыкты кайгаткан.

Театрның фойезинге тываларның эдилеп чораан эдилелдеринин болгаш сагып чораан езу-чаңчылдарынга хамаарышкан делгелге хөйүнү сонургаткан. Ол делгелгени республиканың Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи организаастаан. Фото-чуруктар каастаан делгелгеге тыва хөгжүмчүлөр, оларның аразында В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының артистери чыылганга аян тудуп ойнаан.

Шиини эгелээринин бетинде Россияның Аныяктарның академиктиг театрының директору Владислав Любый бодунун театрының сценазында оюн-көргүзүүн бараалгадып келген тыва коллегаларына байыр чедирип сөс алган. Москвачыларга, чыылган көрүк-

чүлөргө болгаш чаңгыс чер-чурттугларынга Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чылы-биле Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун байыр чедиришкенин ТР-ниң Москвада Төлээ черинин бүрүн эргелиг төлээзинин оралакчызы Светлана Намчак номчаан. Оон аңгыда ТР-ниң культура сайыдының оралакчызы Алдар Тамдын база В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының директору Станислав Ирил олар көрүкчүлөргө байыр чедиргеш, москвачы коллегаларына тыва хамның дүңгүрүн белекке сөңнээн. Көрүкчүлөрниң аразында Москвада чурттап чоруур тывалар, студентилер, чурттуң өске регионнарында чурттап чоруур тывалар, аңгы-аңгы хоорайлардан чаңгыс чер-чурттугларының төлээлери хөй болган. А Подмосковьезде шериг кезээнден удуртулгазы-

биле тускай дугуржулга езугаар шериг хүлээлгезин эрттирип турар 40 солдат чаңгыс чер-чурттугларының оюн-көргүзүүн көөр аас-кежиктиг болган.

Сентябрь 21-де тыва театр «Эгил, эжим, эгил!» деп шиизин бараалгаткан.

Москвада Тываның культура хүннеринде Бүгү-российжи музейде улусчу ус-шеверлерниң кылыгларының «Тыва үелериниң маңында» деп делгелгези ажиттыгган. Ооң байырлыг ажыдышкыны сентябрь 15-те болган. Аңаа Орус географтыг ниитилелдин президентизи, Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу, РФ-тиң ФХ-ниң Федерация Чөвүлелиниң даргазы Валентина Матвиенко база РФ-тиң культура сайыды Владимир Мединский олар киришкен.

Москвада Тываның Төлээ черинин медээзи-биле.

Хушунд медээзи

«Үүжевис» бар

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң удуртулгазы-биле сентябрь 18-те эрткен Күрүнө чөвүлелиниң хуралына чугаалашкан айтырыгларга хамаарыштыр бодунун бодалдарын илередип тура: «Россияга хамаарыштыр ажыглап турар экономиктиг кызагдал хемчеглеринден россияжи экономиканы камгалаарының бир аргазы — чурт иштинде улуг хереглел рыногун боттарывыстың эки шынарлыг продукциявыс-биле долдурары. Ындыг сорулганы чуртун Президентизи бистиң мурнуска салган. Ол чайлыг күүсеттинер сорулга. Совет Россия баштайгы чылдарында база даштыкы чурттарның экономиктиг болгаш политиктиг кызагдалына турган. Чуртун иштиги курлавырларын ажыглааш, Совет Эвилели делегейниң күштүг чурттарының бирээзи апарган — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалааш, — Чуртта байдал амгы үеде дыка багай эвес. А бистиң республикада боттарывыстың «үүжевис» бар болгай. Ол дээрже «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилели-дир. Ону боттандырып турганывыстың арга-дуржулгазы биске дузалаар ужурлуг. Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери, болбаазырадыры, садары үзүк чок, чүгле шынарлыг болурун чедип алыры чугула. Амгы экономиктиг байдалга Москва облазы-биле чарган дугуржулгаларны боттандырынын чедип алыры эргежок чугула. Областың губернатору Андрей Воробьев-биле ол айтырыгны база катап ханы сайгарып чугаалаштым. Бистиң хоювустун арыг эди дээш өске-даа продукциявыс Москва хоорайның болгаш оон чоок-кавызында рыноктарга боттарының хөй садып алыкчыларын тыва бээри чугаажок. Тургустунуп келген байдалды канчаар ажыглаары чүгле боттарывыстың шимченгир, ажылгыр болурувустан, сайгарлып шыдаарывыстан кончуг хамааржыр» — деп демдеглээн.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Хүннүң медээлери

Республикада мал чеминге
белеткел адакталган

Республиканың девискээринде мал чеминиң белеткел ажилдары адакталган. Сентябрь 19-туң байдалы-биле, 204,6 гектар шөлдүң 190,3 муңундан мал чемин сизгенни белеткээн. Ажыл-агыйларда 206,1 муң тонна сизген бар. Эрткен чыл-биле деңнээрге, 11 хуу өзүлделиг.

Ойт-сизген бо чылын Бай-Тайга биле Барыын-Хемчик кожууннарда элбек болган. Каа-Хем биле Сүт-Хөлдүң ажыл-агыйлары 288 тонна силосту, 204 тонна сенажты белеткеп алганнар.

93 муң тонна хоолулуг мал чемин тус-тус ажыл-агыйлар белеткээн. Бир баш малга ортумаа-биле 6 центнер мал чемин херек деп санап үндүргөн.

ТР-ниң көдээ ажыл-агый

болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы Сергей Оюнун демдеглээни-биле, республикада мал чеминиң чымыштыг үези доозулган. Бүгү ажыл-агыйлар мал чемин белеткеп ап, чылдың планын күүсеткеннер. Тес-Хем, Өвүр, Тожу болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарда сизген белеткел адакталып турар. Келир кышты хүр-менди эртери-биле көдээ ишчилер кызымак ажилдаан. Кажаа-хораазын септеп-селип, малга чемин дажыглап чедирип алганнар.

«Нацияның крозу — 2014»

«Нацияның крозу — 2014» Бүгү-россия чергелиг чадаг чарыш стартынче республиканың спортчулары сентябрь 21-де үнгөн.

Кызылга эрткен бо маргылдааларга ийи муң ажыг кижини киришкен. Нинитизи-биле сес аңгы хемчээлге спортчулар хар-назын аайы-биле чарышканнар. Найысылалдың өөредилге черлериниң студентилериниң, албан организация черлериниң болгаш бүдүрүлгелерниң командаларындан аңгыда, Барыын-Хемчик, Би-Хем, Улуг-Хем, Эрзин, Таңды кожууннардан келген командалар чарышка киришкен. Кожууннардан келген шыырак спортчулар бо маргылдааны организастаан Кызыл хоорайның командаларының кежигүннере-ринге шыырак удурланыкчылар болганнар.

2005-2006 чылдарда төрүттүнгөн оолдар, уруглар аразына 1000 метрге чадаг чарышка Улуг-Хем кожуунунуң школачылары Даймир Монгуш биле Милена Хертек хамык эш-өөрүн мурнап келгеннер. 1995 чылда төрүттүнгөн болгаш оон бичии назы-харлыг оолдар, уруглар аразына 4 муң метр черге чарышка Туран хоорайның №2 школаның өөреникчизи Аялга Маскыр-оол биле Кызыл хоорайның №9 гимназияның сургуулу Булат Назыты кымга-даа четтирбээннер. 1994 чылга чедир төрүттүнгөн эр улус аразына ол-ла хемчээлдиг чарышка Иштики херектер яамызының ажилдакчызы Шолбан Ондар мурнап келген.

«Нацияның крозу —

2014» чадаг чарыш маргылдааларына эң хөй шаңналдарны Тываның күрүне университетиниң студентилериниң болгаш башкыларының командазы чаалап алган. 4 муң метр дистанцияга Энх-Туяа Кунаажал, 6 километр дистанцияга Анай-Хаак Монгуш, 8 километр дистанцияга Мария Сагды биле Чиңгис Хомушка кымга-даа аштырбааннар. 12 километр дистанцияны студент Алексей Ондар 39 минута 46 секунда дургузунда маңнап эрткеш, эң эки түңнелди көргүскөн. Тиилекчиниң кубогун чаалап алган Алексей: «Чиик атлетика — мээң ынак спортум» — деп чоргаарал-биле дыңнаткан.

Республиканың күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргаларының ажилдакчыларының аразына база чадаг чарыш маргылдаазы болган. 2014 метр хемчээлге Кадык камгалал яамызының ажилдакчызы Надежда Кужугет эң дүрген маңнап эрткен. Эр улустар аразына чадаг чарышка Таңды кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының депутады Владимир Оюн мурнап келген.

«Нацияның крозу — 2014» маргылдааларга киржип келген шупту спортчуларга аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш спорт сайыдының оралакчызы Буян Биче-оол өөрүп четтиргенин илереткеш, оларга чаа-чаа тиилелгелерни күзеп, күш-культураның болгаш спорттуң бүгү хемчеглеринге моон соңгаар-даа идепкейлиг киржиринче оларны кыйгырган.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Россия — Евразия күрүнези

Россия Евразия күрүнези дээрзиниң талалакчылары ат-сураа орус төөгүдө билдингир хаан Николай Трубецкой, төөгүчүлөр Н.И.Костомаров, Ф.И.Леонтович, бо айтырыгның шинчилекчилери Л.Н.Гумилев биле Г.В.Вернадский суглар орус улусту европейжилер-биле холужуп каарындан Россия шаг-төөгүдөн-не Азия, ооң чоннары, Алдын Орду империя-биле сырый болганы камгалаан деп санап чорааннар.

Азия биле Европаның аразына аңгы-аңгы чоннар кожа-хелбээ чурттап келген боорга, ол девискээр Евразия-дыр деп билишкин шагда-ла тыптып келген. Ол девискээрни славян биле түрк уктуг улустар эжелей чурттаан. Олар шаг-шаандан тура кожа-хелбээ чурттап, аразында найыралдажып, харын-даа дайылдажып, холужуп-бүлүжүп, төрөлдежип чораан болгаш, Евразияның славян база өске-даа улустарының аажы-чаңы, культуразы өске диптерниң, эң ылаңгыя Европаның, чоннарындан бир янзы. Эң ылаңгыя оларның эрес-дидими, кажар-оптук эвези, аажы-чаңының дорту болгаш изии Европа диптиң чоннарындан ылгалдыын бо чоннарның психологиязының, төөгүзүнүн шинчилекчилери эскерген.

Бир эвес дайын-чааны алып болза, Алдын Орду-биле дээрден башка, Россия Азия күрүнелери-биле улуг чаа-дайын үндүрбээн, а бо Европа күрүнелери-биле XX векке чедир дайылдажып, бодунуң хостуг чоруун камгалап келген. Орус чонну татар-моол эжелекчилер 300 чыл дургузунда дарлап келген деп чүүл коммунистидеология үезинде, совет күрүнениң мурнунда күрүнелерге чон чүгле дарладып чораан деп билишкенин быжыглаары-биле совет төөгүге кириген деп, эртемденнер санай берген.

Татар-моол күрүне Алдын Орду чаңгыс деми чок орус хааннары чагырып алган-даа болза, оларның девискээрлерин эжелевээни эрте-бурунгу төөгү материалдарындан билдингир. Орус хааннар Алдын Ордуга чагыртып, аңаа үндүрүг төлээрин хүлээнип алганнар. Кайы-бир күрүнени чагырып алгаш, удурланмаан хааны дүжүлгезинге арттырып каары — Чиңгис-Хаанның болгаш ооң салгакчылары хааннарының шериг-политиктиг кажар аргазы. Киев деп орус күрүне үезинде хаанның дүжүлгезин чүгле Рюриктар деп хааннарының ук-салгалы ызыгуур салгап, дүжүлгени ээлээр эргелиг турган. Алдын Орду Рюриктары ол ызыгууртан эргезин хүлээп көргөш, орус хааннарга хамааржыр девискээрлерге татар-моол эрге-чагырганы ындыг арга-биле база быжыглап алган.

Тоо-быдаргай хөй орус хааннар таварыштыр чурттакчы чондан үндүрүг хавыраы дыка берге болганы-биле чамдык хаан-

нарың эрге-чагыргазын Алдын Орду күштелдирип, ол хааннар өске орус хааннарың чагырган девискээрлерин эжелеп алырынга дузалажып турганнар. Ынчангаш эрге-чагырга, девискээр хунаашкан орус хааннар аразында дайылдажып, а Алдын Ордунуң талалакчылары хааннар шериг дузазын татар-моолдардан алып аргалыг болганнар. Алдын Орду боду безин билбейн, шак ынчаар орус күрүнени чайгаар тургузуп, ону күштелдирип эгелээн. Орус хааннар база ону билип, Алдын Ордуга чагыртса-даа, орус улусту каттыштырар, чоннуң угаан-медерели, тура-соруу хосталга дээш демисежиринге белен апаарга, татар-моол эрге-чагыргага удур тулчурунга белеткенип келгеннер.

Эжелеп алганы чурттарны чүгле шериг күжү-биле чагыраы берге дээрзин татар-моол империяның удуртукчулары биллип, боттарының тургусканы корум-чурум дузазы-биле чонну чагырып, олардан үндүрүгнү хавырып ап турган. Чиңгис-Хаанның империязының административтиг тургузуу кыдат империяны-биле дөмей. Мажу бүрүзүңге «даругачи» (тыва дылга «дарга» деп болур) деп кижини томуйлап, чонну чизелээр, аңаа үндезилеп, чондан үндүрүг чыыр, шеригже албатыларны хавыраар, улаачылар албанын (амгы үеде «почта») организастаар хүлээлгени аңаа даандырып каар. Чурттакчы чонну, ооң өңчү-хөреңгизин чизелеп, кижилерниң, өг-бүлелерниң санын бижээн даңзы мажу бүрүзүнүн чызаанында бар болгаш, үндүрүг хавыраы кончуг берге эвес. Кижини азы өг-бүлө бүрүзүндө ооң мал-маганының, акша-хөреңгизиниң чүгле 10 хуузун (орустап «десятина»), а бараан өртээниң 3 хуузун үндүрүг кылдыр алып. Орус хааннарың ажил-чорудулгазын хайгаараар, хынаар бодунуң «даругу» (тыва дылга «дарга» деп болур) деп төлээзин (амгы үеде президентиниң бүрүн эргелиг төлээзи ышкаш) Алдын Ордунуң хааны томуйлап турган. Мындыг корум-чурумну чүгле орус хааннарың девискээрлеринге эвес, Алдын Ордунуң чагыргазының шупту девискээрлеринге тургускан.

Татар-моол болгаш орус харылзаалар үезинде Алдын Орду-даа, орус нитилел, күрүне тургузуу-даа өскерлип келген. Татар-моол хааннар биле орус хааннар бот-боттарын улам билчил, боттарының эрге-чагыргазын быжыглаары-биле төрөлдежи бээр аларганнар. Орус хааннарың аразына орус-татар уктуг хааннар тыптып келген. Оларга Борис Годуновту, Иван Грозныйны төөгүчүлөр хамаарыштырып турар. Борис Годунов — Алдын Ордунуң хааннарының бирээзи Чет-Мурза деп хаанның дорт ук-салгалы. Иван Грозныйның авазы орус улустуң чүдүлгезин хүлээп алган татар хаан ук-ызыгуурлуг, ооң орус ады Елена Глинская. Грозный хаанның татар уктуу Казань хоорайны эжелеп алырынга

дыка дузалаан — ооң талаа элээн хөй татар хааннар ча Казань хоорайның камгалакчылары татарларны чылча шавар киришкен. Иван Грозный үезинде дыка хөй татарлар күрүнениң эрге-чагырга чонунга бедик албан-дужаалды ээлеп, орус күрүне камгалаага, ооң хөгжүлдээзинге улуг кирип келгеннер.

Узбек деп хаанның дун Кончакты орус хаан Юрий ниловичиге кадай кылдырген. Ол-ла Узбек деп хаан хааннарың Литва болгаш Төрден-биле демиселинге дузалашкан, 1324 чылда Литва орус хааннарың халдаашкыга аг-шерии-биле киришкен. чылда Юрий Данилович хаан каарга, ооң дунмазы Калита шолалыг Иван Данилович Мо хааны апарган. Алдын Орду нары боттарынга чоок, харын төрөл орус хааннарга өске хааннарың черлерин эжелеп алырынга дузалажып чораан. 1328 чылда Иван Калита төрөөр Узбек хаанның шериги биле кады чагыртырын күзө Тврьже халдаан. Шак ынча Иван Калита бодунуң хаан эрге-чагыргазын улам быжыг сөөлүндө барып, Алдын Орду аажы-биле удурланып тур апарган. Ынчангаш төөгүчү Иван Калитаны орус черле каттыштырып, орус күрүнни тургузуп эгелээн хаан деп са берген. Бо хаанның ындыг аж чорудулгазының уламчызы татар моол болгаш орус шериглер Куликов шөлге дайылдажыры чедирген. Аңаа орус шериг тиилээн соонда келир үеги Россияның үндезин таваа салдыгы Москва чаңгыс орус хаан чыгарган девискээриниң чүгле тө эвес, а орус күрүнениң күчүзүн национал сүлдөзи апарган. Татар моолдар-биле демиселге шылаан Дмитрий Донскийниң ол Москвааның хааны Василий Дмитриевич өске орус хааннары чагырган черлерин бодунуң девискээринге каттыштырып, күчүг күрүнени тургускан. Алдын Ордунуң хааннары Москваның хаанынга мөгөйип кээп, хаанна эргени оон болгаан алып алганнар. Орус күрүне улам күч кирип, ооң шериг-политикти салдары улгадып, Азия диптиң күрүнелери-биле харылзаалары кол черни ээлей берген.

Америка биле каттышкан Европа Россияга удур хемчеглерин ап, политиктиг болгаш экономиктиг кызгадалга таварыштыр бээр, амгы Россия Азияны күрүнелери-биле улам сырый кады ажилдап, бот-боттары билчи бергенин Евразияны эжелей чаптылган Россияны хөй национал чоннарының шаг төөгүдөн харылзааларының ук-салгалының салдары кылдыр база билип болур-дур.

Шаңгыр-оол МОНГУШ төөгү материалдарындан белеткээн.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

Хомду дайыны — улуг төөгү

Хомду (Кобдо) дайыны...
Оон төөгүзүн билир бис бе?
Маадырлары кымнарыл?
Олары билир бис бе, ут-
паан бис бе, кымнарыл ол?
Бо айтырыглар бисти дүвү-
редип, сонуургадып чоруур.
Хомду дайыны — ол база
улуг төөгү. А төөгү дээрге
улуг эртем, ол төөгү кижиге,
чон чокта төөгү болбас. Ол
шын фактылар, сан-түң-
биле бадыйкаттынып турар.
Хомду дайынынга каш ты-
валар, канчаар киржип тур-
ганнарыл, чегежи дириг эеп
келгенил? Оозу тода бил-
динмес.

Ычангаш улуг өгбелеривистиң, хоочуннарның чугаазыдыңнап, сактышкыннарын демдеглеп бижип, шинчилеп чоруур болзувусса, бистиң төөгүсү балалбас ис бооп артар ужурлуг, ооң төөгүзүнүң бир арны ажиттынып кээр чадавас. Ону угаап билири чүгүл.

Тыва чоннуң эрткен оруун. ооң уттундурган маадырларының дугайын демдегеп, чонга тарадыры чугула. Ылаңгыя аныак-өскенге ону билип алыры артык эвес.

Бистиң өгбелеривис Тулуш Найданович Дамдын-оол, Роман Серенмаевич Хунай оолдун сактыышкыннарындан алырга, Чаа-Хөл унунуң Бай-Булуңга чызаан чериниң төлээлери келгеш: «Хомду дайынынга киржири-биле аныяк эрлер херек» — деп медээни дыңнаткан. «Часпас адар аңчы оолдар, боо-монгу тудуп билир Түлүш Серенмааны, Түлүш Санданны, Түлүш Балчыйны чорудар» — дээн, ыңчаар чызаан чериниң шииткели-биле үш Түлүш Хомду дайынынга киржиپ чорааннар.

Түлүш Серенмаа Лопсан-оглу — ачамның ачазы. Хомду дайынындан ээп келгеш, тараа тарып, мал-маганын өстүрүп чурттап чораан. Оон аяттары хей турган. Часпас адар аңчы диинчээринге ынак. Топтуз, бүдүштүз, шыырак амыдыралдык кижж сөөлүндө «Бай-Булуң» колхозка киргеш, мал-маганын аңаа берипкен. Ачам Роман Серенмаевич Хунай-оол мынчаар сактып чугаалап чораан: «Хомду дайынынга ачам кончуг аныяанда киржи чораан. Оозун мактанып чугаалавас. Черле ынчаш онзагай кижж. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтуга эң шыырак аьдын, мээң эң ынак бугамны белек кылдыр берген. Түлүштерниң адын сыкпайн чору, чарт угаанныг бол, эки өөрөн, оглум» — дээш, мени дөрт чылдыг эге чада школазынче акым Конгар-оолдуң орунуга чорудупкан. Мындыг төөгүлүг кырган-ачаңарның оглу-дур мен, уругларым».

Бай-Булуң Түлүштеринин
уттундурган бир маадыры
Түлүш Серенмааның чайы-төлү,
уйнуктары Чайлаг-Алаак, Даг-
Аразы, Ак-Туруг, Чаа-Хөл — бо-
девискээрлерде улуг өгбеле-
ринин хонаш-кыштаан ээлеп,

оларның арттырып каан төөгү-
лүг истерин истеп, амыдыралче
бурунгаар көрүштүг мандып-
өзүп, чурттап чоруурлар.

Түлүш Серенжааның хеймер
оглу Хүн-Ай-оол — Чаа-Хөл
сумузунуң чаа ажыттыңган эге
чада школазының эң баштай-
гы чаңгыс өөреникчизи, Даг-
Аразы, Чайлаг-Алаак школа-
рының баштайгы башкылары-
ның бирээзи. Уйнуу Владимир
Хунай-оол — «Күш-ажылдың
алдары» орденнин эдилекчизи,
уйнуу Мария Хунай-оол — Тыва
Республиканың болгаш Россия
Федерациязының өөредил-
гезиниң тергини, алдарлыг
ажылдакчызы, башкы, Прези-
дент шаңналының эдилекчизи.
Түлүш Серенжааның салгал-
дары көвей, салгал ыяжын
тургускан, сес салгалдың ажы-
төлүн тыпкан.

А Түлүш Сандан — шыырак мага-боттуш, Бай-Булуңнун хөй мал-маганныг араттарынын бирээзи. Хомду дайынынга киришкеш, келгеш, амыдыралын уламчылап, хөй ажы-төлүн азырап чораан. Улуг оглу Комбубеш ажы-төлдүг. Сандан орус кенни-биле шоолуг чугаалашпас, чүгүл оглунга ужурашкаш, хап-савазын берипкеш, аьдын мунупкаш, халдып чоруй баар турган. «Кырган-ачавыс нарын кижиги турган» — деп, уйнуктары сактып чугаалажар. Туран-Карак, Дарый, Сайлыккай, Арапчор, Седигур — Түлүш Санданның ажы-төлдери.

Ба үеде ону ызыгуурдундан хеймер оглунуң уруу Наталья Седигуревна — Кызылда эмчи шугумунда ажылдап чоруур. Чаа-Хөлдүң чоргааралы. Оглу Михаил харылзаа шугумунун тергин ам жылдакчыларынын бирээзи, аң хүндүлүг дышта-нылгада, Ак-Туруг суурда чурт-тап орат. Хомду дайынынын киржикчизи Түлүш Санданның уруунуң уруу Баянаның улуг өгбелериңиң төөгүзүн сактып, ону сонугурап чоруурун маңаа демдеглекседивис.

Үшкү маадыр — Түлүш Балчый. Ооң уруу Уйнуқ Түлүшова Балчый «Кызыл тараачын» совхозка саанчылап чораанамгы үеде хүндүлүг кырган-ава Туранда чурттап орар. Ол 80 харлыг. А Балчый Александр Түлүшова база-ла ол совхозка саанчылап чораан, амгы үеде Тожуда.

Хомду дайынынга киржи чораан Бай-Булун Түлүштөринин — Түлүш Серенмаанын, Түлүш Санданнын, Түлүш Балчыйнын адын адап мөңгөжидери — бистиң хүлээлгевис. Олар Тывага ботдогуннаан күрүнени тургузарына улуг үлүг-хуузу киригеннер. Хомду дайынынын киржикчилеринин ат-сы ам-даа билдинип, төөгүнүн ажиттынмаан арыннары ажитынар боор деп идегел артывыс. Бижинер, дыңнадыңар хүндүлүг чонувус.

Михаил ДАМДЫН-ООЛ.
Мария ХОМУШКУ.

Чаа-Хөл кожуун.

Байлаң-оол Очурович Иргит
Бай-Тайга кожууннуң Бай-
Тал суурга 1963 чылда төрүт-
түнген. Чажындан тура-ла
эрестиг, кончуг аваангыр, эш-
өөрзүрек, мал кадарып, тараа
соктап өскөн ава-ачазының
ынак оглу. Авазы — Хеймерек
Бөрзек-ооловна Иргит, ачазы—
Очур Сандай-оолович Иргит.

Байлаң-оол эге школыны Хемчик суурнуң школазынга өөренип эгелээш, Тээлиниң №1 дугаар ортумак школазын дооскан. Ол 1982 чылдың күзүнүндө шериг-албан хүлээлгезин эрттирери-биле айттаныпкаш, ноябрь айда Туркменияның Ашхабад хоорайынга барып, 6 айның шериг өөредилгезин эрткен. Улаштың Афганистанның Джавалабадче шериг эрттирери-биле чорупкан. Ынчан аңаа дайын болуп турган. Байлаң-оол Иргит алызындан кашпагай, күш-ажыл база күш-культурага хандыкшылдыг болгаш, бергелерге торулбайн, бодунуң зрес-дидимин көргүскен. Ада-иези оглунга сагыш човап, оран-чуртунга чалбарып, ак сүдүн өргүп турганнар.

Байлаң-оол кадыг-дошкун, дүшкүүлүг дайын үезинде балыгланган эштерин тулчуушкун шөлүндөн үндүр дажып, ханчин, өлүм-чидим дээш, чүнү көрбеди дээр. Маадырлыг чоруу дээш шериг кезээниң мурнундан Байлаң-оол Иргитке шаңналдытывыскан. Ол танк башкарычызы турган. Бир катап дагларга чаштынып турган душманнарны тып туткаш, оларның чажыт складтарын илереткеш, ында

Афганчы солдат

Тываның база бир ховар оглу Чыргал Дагба-Доржуевич Күжүгет – Афганистан дайынының аар-берге оруктарын аныяк назынында көрүп, билген солдат. Ол 1962 чылда Чөөн-Хемчик кожуунунң Чыргакы сумунга малчын өг-бүлениң 10 дугаар хеймер оглу болуп төрүттүнген. 1971 чылда Чыраа-Бажы ортумак школазынга өөренип киргеш, 1981 чылда 10-гу классты чедишкынниг дооскан.

Өөреникчи чылдарында Чыргал спортка чайынналчак чедишкиннери-биле төрзэн школазының алдар-адын камга-лап, башкыларынга болгаш эш-өөрүнге, чоок кижилеринге шыы-рак спортчу дртип, оларның чоргааралы болуп келген. Ол спорт-биле амыдыралын холбап, ооң бүгү хевирлеринге сонуур-галдыг ойнакчы болган. Амгы үеде назы-хары улгадып, 50 хар чоокшулаан-даа болза, спортту кагбаан. Чадаана хоорайга чо-лаачылар курстарын өөренип дооскаш, шынзылгазын холунга алган турда шериг комиссариады келдирти берген. Дайын шөлүн-че октаптарын чалыы Чыргал бодавайн-даа турган. Түркменис-танның төвү Ашхабад хоорайга чартык чылдың өөредилгезин эртекш, тулган адыгыш болуп, биче сержант эргени алган.

Шериг өөредилгезин доос-
кан элээн каш солдаттарны
Ашхабадтан Афганистанны
Файзабад хоорайынче, оон

Чараш чүүлдерге ынак

ок-чепсектен аңгыда, идик-хепте, ырлаар шактарда кожуп кылган миналарны хавырган. Шериг хүлээлгезин кады эрттирип турган эш-өөрүн чидирип, боду каш-даа катап балыглаткан. 1984 чылдың чайынында балыгланган эштерин Кабул хоорайга чедирип чорааш, ол эмнелгеде чыдар тыва оолдарга база таварышкан.

Албан-хүлээлгези доосту бээр, ол чанар дээш самолет долу болганындан дараазында самолетка чоруур ужурга тава-рышкан. Ол ужуп үнген само-летту душманнарның каргыштыг кара огу чазылдырып, хөй-хөй аныак оолдарның амы-тынынга чөткөн. Дүжүр аттырган самолет-ка орбаан болгаш, Байлаң-оол дириг арткан. Бо таварылганы дайынчы салым-чолунуң аас-кежи деп ол санап чоруур. Интернационалчы Байлаң-оол дараазында самолетка Узбекис-танның төвү Ташкент хоорайга онча-менди ужуп келген. Төрзөн Тывазынга ол 1985 чылдың июнь айда чанып кээр, ону «Эрес-дидим маадырлык чоруу дээр» деп медаль-биле шаңнаан. Тээ-ли суурнуң аэропортунга бир дугаар күш-ажылче базымын эгелзэн. Ол-ла суурга газ черинге ажилдал киргеш, ооң контора-зының оран-савазын туттурган кижиги — Байлаң-оол Очурович Кожуунуң чаагайжыдылгасынга сайзыралынга улуг-үлүг хуузуң киирип, орук чериниң удуртул-гасынга дыка үр үеде ажил-

даан. Хөй-ниити ажылынга база
идепкейлиин көргүзүп, кожуун,
республика маргылдааларынга
чеже-даа катап киришкен.

Өөнүк ишти Анаймаа Хомуш-куевна Иргит-биле олар ожук дажы дег үш оолдуг болган. Оолдары эртем-билигиг, эр кижиниң ыдыктыгы шериг хүлээлгезин эки эртиргеш, ажил-агылгы, багай эвес чурттал чоруурлар.

Байлаң-оол Очурович кадык-бергени зрткен эш-өөрүн бо-ла сактып чугаалай бээр. Ылаңгыя Сарыг-Септен Артур Кунчун, Кара-Хөлден Антон Павел, Каа-Хемден Марик дээш, өске-даа эш-өөрүнгө чоргаарланып чо-руур. Байлаң-оол Очурович кожуунуң шупту сумуларының школачылары, чону-биле хөй катап ужуражып, Афганистанга дайын, аңаа эш-өөрү тыва оол-дарың зрес-маадырлыг дайыл-дажып турганының дугайында чугаалап берген.

Байлаң-оол Иргит чараш
чүлдөргө кончуг ынак кижн.
Амгы үедө хүндүлүг хоочун
Ак-Довурак хоорайда чурттап
чоруур. Ооң бажыңың ишти-
даштыңда чечек-чимистерннң
чаражын кижн кайгал ханмас.
Бай-Тайга кожууннң зрес-ди-
дим, маадырлыг оолдарың
бирээзи, чонунга үлегерлиг,
мактанчгы, кайгамчыктыг кижн-
виске чаңгыс чер-чуртууглары
чоргаарланыр.

Шеңне ДАРЖАА.

Бай-Тайга кожуун.

тигипкен. Удаваанда вертолеттар болгаш чадаг шериглер келгеш, эштерин камгалап ап, кишлактан үндүргөн. Балыгланган шериглерни вертолет-биле Файзабад хоорайга чедирип, госпитальга чытырган.

Чыргал Дагба-Доржуевич
госпитальга 3 ай иштинде ба-
лыын эмнедип алгаш, август 21-
де шериг кезээнден халажып,
Файзабадтан Ташкентиге ужу-
чедип келген. Самолет Афганис-
тан кызыгаарын эрткеш, Таш-
кентиге кээп хонуптарга, «ам-на-
амы-тынын аалымга чедерим
ол-дур» деп, ол хостуг тынган.
Ындыг-даа болза, төрзэн суу-
рунда ону улуг кажыыдал манап
турарын кайын билген. Май айда
чанып келир болган хеймереги
үезинде келбейн баарга, күжү-
ре сагыштан аарааш, шыдашпайн
барган болган.

Чыргал Дагба-Доржуевич — амгы үеде Сүт-Хөл кожуунун Сүг-Аксы суурнун хүндүлүгү чурттакчызы. Өөнүн ишти Анна Калчан-ооловна-биле быжыгы өг-бүлени тудуп, ийи оолдун, бир кыстың төлөптиг ада-иези болганнар. Ажы-төлү шупту эртем-билиг чедип ап, Саян артында хоорайларда өөренип турарлар.

Чыргал Дагба-Доржуевич бодунуң шериг чуртталгазының дугайында кымга-даа чугаалак-савас. Ынчалза-даа ооң хөрээн-каастаан шаңналдары дайын-шөлүнүң кадыг-бергезин эрт-кен кижиге деп чүвени херечилеп турар.

Марина ООРЖАК.

Чыраа-Бажы суур.

A black and white portrait of a man with a shaved head, wearing a dark suit, light-colored shirt, and a patterned tie. He is looking directly at the camera with a neutral expression. The background is a plain, light-colored wall.

Ажылының үрө-түңнелин үнөлө
көргөш, ону Би-Хем кожуунда «Сыңар
ажыл-агыый» КУБ-туң удуртукчузун
томуйлаан.

Анисья Тюлюш

«Төрөөн чуртун төөгүп берем»

МӨНГҮЛЕКТИГ БАЙ-ТАЛЫМНЫ

Ие черим

Бичи чажындан тура Бичи-төрөөн черин кым сактама, барыскавас боор. Ие сорунзалыг болгаш эр-чири Бай-Тал — Бай-Тайганың турар турар, ырда турар. Мөңгүлектин баарына суур. Ол Даг-Алтай-биле кызыгаарлашкан, 90 ажыг км аралашкан. Бай-Тал суурун кыска төөгүзүн суурнуң баштайгы хоочуннарындан, аяа хөй чылда ажылдап, курттап келген кижилерден анып, билип алганым-биле аныктырып көрей.

Долгандыр даглар-ла, даглар. Хемчик хемнин одар-белчирлиг, кат-чимистиг, кызы-бүрү эм ойттарлыг, хову-шөлдерлиг, шаттарлыг, ол бүтүнү кара аржаан суглар, өлдер, хемнер чемгерип, сук-сунун берип турар. Аң-меңи: элик-хулбүс, сыын, буур-буу-тан, ирбиш, киш, тооргу, чер-тик хаван дээш, чүү чок дээр.

Кыдыг-кызыгаарын көөр болза, соңгу-барыын тала-ында Шапшаал даглары өйлүп чоруткан, менден чор-аар чүве чок дээн дег, төөгү-тү Кара-Чода, Ажыктарның белгемнери Чинге-Даглар, Мөңгүлектин бедик харлыг аштары, Оргулааш тайгазы, Оргулар, Бай-Тайга чиргил-инниг ак-көк дистинчипкен өйлүп чоруткан. Мурнуу-ба-рын талазында Биче-Шуй-ун, Чараш-Даштын, Тоолай-ыглар, Ак-Оюк, Кара-Оюк өгөннери көстүр.

Ак-көк даглар бүргөп ал-ан-даа бол, суурнуң турар ерин суук, ак-ак талдар үргээн. Биче-Шуйнун төөгү-е кирген Ала-Белиг, Ашак-ыг, Кара-Суг, Кадыр-Орук-ан эгелээш, Бош-Дагның араар-Тейден Даштыг-Тей-е мырыңай-ла Эдер-Куй-а чедир чодур-чодур, ак алдарның шөйлүп баткан ажыктарында тараа, сиден. Дар-белчири шөлдер ак-чылыг, кулча, бөрү оду, рапс тарымал сиден) дүжүдүн хо-уй берип турар.

Агаар-бойдузу кыш-ы үелерде шириин, хар ылын дүжер. Күскү үеде адааш туруптар, чай деп чү-е-даа көрбөс, ажылчын күш-үн шыдамы-биле дүжүттү өйнү ажаап ап турган. 1953 чыл. Бай-Талдың Сталин а-тыг колхозка трактористер эзеп эгелээн. Эрги Бай-Тал дүжүгү шөлге чүве, өглер даштында «Күш-ажыл кижини аастаар», «Күш-ажыл кылбас кижилеб чивес» деп бижээн юзуннарны номчуп турдум. Шигжок, он хар ажа берген, турган үем-дир ийин.

Баштайгы трактористер Балчыр Арын-оол, Дыртык-Кара, Чыдым Облигас (херээ-кен тракторист), Чаргынчыг-ның «чарык каразы» (полтора тонн), Иргит Даржааның баш-тайгы «ЗИЛ» деп машинала-

ры кээп эгелээн үези ол. Тракторларны сонурган тур-рлар бажын ажыг, кээп суйбап, чыттап турарлары-даа бар. Хөдөлдириптерге айт-тарын мунупкаш дезип тур-рлар-даа бар. 1950 чылда Бай-Тайганың Көк-Чыраа деп черге МТС тургустунган. Меха-низаторларга ужуражып Ве-рещегин, Попов, Туров деп даргалар кээр. Хурал соон-да солун концерт болган. Артист Николай Өлзей-оол «Кымның оглу сен, оол?» деп айтырарга, «Делег-оолдун» дээримге, мээң бажымны суй-бааш: «Мээң даайым Баян-ның оглунун оглу ышкажыл сен, мен сээң даайың кижиле боор мен» — дээрге, дыка-ла өөрөөн ийик мен.

Ол үеде трактористер, механизаторларның повары мээң авам Хүргүл Кылын-ооловна Делег-оол турган. Инек, шээр мал фермазын эргелекчилевишаан, ааржы, быштак, ээжегей, өреме-биле чемгерип турган чүве. Бай-Талдың Борбак-Талдан ырак эвес черге ногаа бри-гадазы турган. Монгуш Хой-лаарак деп кижиле удуртуп турган. Огурецти, редисканы, морковь, согунаны, өстүрүп, механизаторлар поварына хүлээдиң турган. Бригадага Очур-оол Оолакай, Мактаал, Серин, Мөчөк Хурал, Олча, Долчай ажылдап турган. Эң баштай деспи хевирлиг хле-бти Таргын Салчак быжыра-га, Комбулдак Салчак терге-леп чедирип турган.

Төөгүвүсче хая көөрге...

30 чылдарның нүүрүндө Бай-Тал девискээринге шы-рак шыдалдыг, малдыг, өнчү-хөреңгилег байлар тур-ган. Ол дүжүмет-янчиннар 30 чылдарның төнчүзүңгө дээр аймак бүрүзүңгө турган. Салчактарның Мунзук чаң-гы, Хертектерниң Кештиг-бей Коңчаңгы дээш, чоруп бээр. Мээрэң Казырык деп кижиле биле Сотпа чаңгы кат-тыжып алгаш, өске кижилер-ге хамаарылгазы дошкун, каржызы-биле ылгалып тур-ган. Мунзук чаңгы, Көк чаң-гы мал-маганын ажы-төлүңгө, төрөлдеринге үлөп берипкен дээрзиниң барымдаазын Хер-тек Өске (Н.Өлзей-оолдун адазы) чугаалап турган. 1936 чылда араттар бот мал-маган тутар туржук, чамдык бай-ларынга чер ажылын кылып берип, часка чедир бир барба чылдык шары, күзүн бичии дүжүдүнүн 3,4 хуузу бээр, 40 барбаның 30-н — бодунга, 10-у артып каар.

Бай-Тал суурнуң үндезилеттингени

Бай-Талдан 3 км черде Кара-Туругун дужунда, Хем-чик хемнин оң талакы даш-хорумнуг черге 1937-39 чыл-

дарда бир школа, башкылар барагы, бичи эмнелге, сто-ловая, чер складтарны кан-дыг-даа акша-төгөрик чарыг-дал чок, чоннуң күжү-биле туткан. Школаның директору Лопсан Сундуй (Узун Сун-дуй), Комбужап (өөредил-ге эргелекчизи), Сүүр-оол, Дажы, Хандармаа, Даваа баш-кылар ажылдап турган. Ам бо хүнде Эрги Бай-Тал школазы-ның изи ам-даа бар. Маруся (орус), Саарбай деп эмчилер турган. Ол үеде малчын, аңчы араттарның сагыжынга тараа, ногаа өстүрер деп бодал тур-баан.

1941 чыл. Амгы Бай-Тал суурнуң девискээрин хөй талдар ээлеп турган. Талдар унун эдиреп баткан арыктар чоогунга төрөл бөлүк өглер-ле, өглер. Кодан чылгының айдап кириптерге, көзүлбейн баар турганын Хертек Саны-май сактып чугаалаар чүве. Бай-Тал чону ажыл-ишке бер-динген, хүндүлээчел, кижилер өскөлөп деп чүве чок, кан-дыг-даа ажылды демнежиң, шептеп кылырынга мерге-жээн. Ажылды дооскан соон-да, хостуг үелеринде «кара хейлеглээр», тебектээр, «аза-кадайлаар», ак ыяш октажыр, хүрежир, Мешкен-Хөл дол-гандыр айттар чарыштырар.

Бай-Тал суурнуң баштайгы таваан салдырган ол үениң үндезин чурттакчыларын чон төөгүп, адап турарлар. Өреге бүрүзүңгө 16 чудуктар-ны онаап турган. Эң-не идеп-кейлиг чудук сөөртүкчүлери: Авырган Кандан, Ооржак Бу-гажык, Очур Кагай-оол, Хер-тек Кылын-оол, Каргыраалаар Чыдым (чурукчу Өнүгүнүн ачазы), Иргит Мазылай дээш, оон-даа хөй. Школа тудуун-га тудуг мастерлери Мөңгө (Үш-Думчук), Куужаан (Дос-так-Хырын), Кара-Дарганың оолдары, Мөңгүн-оол, Дагаан-оол, Хомушку Даный-оол, Анай-оол Шири (школа дирек-тору) дээш чоруп бээр.

Суур колдуу чурттакчы-ларның бот-тывынгар ажыл-ижинге үндезилеттинип ты-вылган. Ол үеде орус-тыва тараачыннарның аразында чоокшулажышкын масса-лы-биле хөгжүлдөгө чедир-ген. Эң баштайгы орус суур байдалының хевирин Чинге-Каытка көстүп келген. Бай-Талга орус бажыңнар туттунуп, араттар сууржуң амыдыралче шилчип эгелээн. Орус тараа-чыннарның арга-дуржулгала-ры тыва араттарга чаа ажыл-агый болуп негтереп эгелээн. Тараа, чер ажыл-агыйның бүдү-рүлгези тургустунуп, куруккан черлерни тарылгаже кириген.

1947-48 чылдарда тыва араттарның амыдырал байда-лы Бай-Тайгага өскөрлөп, он арбаннар, МЧАЭ-лер ботта-рының девискээрлеринде та-раа тарыпкы дег чоогалар шөлдериниң даштарын аш-

тап, арык бугаларын казып, үндүрүп, суггарылга эгелээн. 1940 чылда «Бай-Тал» колхо-зу тургустунуп эгелээн үеде 10 арбан, 182 өреге, 807 чурт-такчылыг турган. 1941 чылда «Бай-Тал» суму даргазынга Салчак Дадарык, Сталин а-тыг колхозтун даргазынга 1941-1951 чылдарда Салчак Шөмбүл деп кижиле ажылдаан.

1948 чылда Биче-Шуйнун Кара-Суг каттыжылгазы (дар-газы Хертек Делгер-оол (Са-рыг-оол Кылын-оолович) бол-гаш «Бай-Тал» каттыжылгазы (даргазы Казаков Калдар-оол Лопсанович) 10 арбан, МЧАЭ-лерни каттыштырып эгелээн. Арбан даргалары: Хертек Кудурукпай (Кара-Хөл сумузуңуң даргазы), Чыргал Иргит, Иргит Араптан (Тар-Карак), Даваажадар, Иргит Араптан (Шанчыг-Хаай). Мел-дер Салчак, Шокар-Сүрүн, Сарыг-Деге, Хертек Сойбуң, Күжүгет Капчыына, Хертек Доңгурак (Хемчик-Бажы).

Сталин колхозу

Сталин аттыг колхозту тургузуп, устав, программанын ажылдап кылып, бадыладып, девискээр-чер айтырынын кызыгаар тургузуун шиит-пирлеп, мал-маган болгаш арбан-сумуларны кадар, хуу-да хөреңги айтырылганын шиитпирлээринге улуг роль-ду ойнаан кижилер хөй: Хер-тек Амирбитовна Анчымаа-Тока (Биче Хурал даргазы), Соян Ойдуң (көдээ ажыл-агый сайыды), Дуров (республика-ның улуг агроному), Хертек Адыгбай (Бай-Тайга райком партияның төлээзи, эки тура-чы), Хомушку Кунгаа (колхоз даргазы), Хертек Авыр-оол (Калбак-Хаай) суму даргазы, Иргит Седип (Бай-Тайга рай-ком партияның төлээзи), Хер-тек Хүреш-оол (колхоз дар-газы), Салчак Комбу (колхоз даргазы), Тюдешев, Дадикин, Винокуров, Салчак Өлзей-оол, Иргит Өнүгү (суму даргазы), Машпалдыр, Иргит Делег-оол, Салчак Чымба (тудуг даргазы).

«Сталин» колхозунун ажыл-ижинге СССР-ниң ачы-дузазында транспорт, электроэнергия, ха-рылзаа хөгжүп эгелээн. 1950 чыл. Бай-Тайганың Көк-Чыраа деп черге МТС тургустунган. Ылчалза-даа Бай-Тайга, Ба-рыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайганы чаңгыс кожуун кылдыр ка-дып турар үеде МТС-ти дүжүргөш, Таңды кожуунун «Тиилелге» совхозунче көжү-ре берген. Ол үеде МТС-ке ажылдап турган механизатор, трактористер «көшкен хем-чиктер» болу берген. Бай-Тал чурттуг Саая Доржу Дандар Кур-Чер суурнуң сайзыралы-га үлүүн кирип, алдар-аттыг ажылдаан.

Саая Доржунун эш-өөрү Доңгак Допул Дарган, М. Наажаң Бай-Тал суурга эң баштайгы электростанцияны

тургузуп, электржидилге чы-рык-биле суурну хандырган. Колхозтун хоочун чолаачы, трактористери Даржаа Иргит, Иргит Сочу (Совет), Маңнай Иргит, тракторист Данай Ир-гит, Улуг-Хаай олар электри шугумунун чагыларын, дериг-херекселин болгаш харылзаа-ның аппаратура дериг-херек-селин, хову-шөлдерден тараа, сиден, ногаа аймаа дээш, чүнү сөөртпээн дээр.

Харылзаа-почта ажылын эң баштай эгелээннер Сыр-гыт-оол Шагдыр, Диизеңмаа Калдар-оол, садыг-хандырыл-га ажылын хөгжүдеринге улуг үлүүн кирип, Севилбаа Кун-дан, Станислава Серенот олар чонунга макталдыг ажылдап чораан. 1940-1947 чылдарда Бай-Тал девискээринге «дер-ги сады» деп борбак бажың-га Салчак Күнзүк садыглап, чонга бараан болуп турган, 1947-1957 чылдарда Инди-Доржу деп садыгжы Бай-Тайганың кооператив ажыл-агыйын хөгжүдүп, өлүк-кешти хүлээп ап, саржаг, эт, быштак дээш, өске-даа барааннар-ны хүлээп ап турган. Ол үеде (райпо) хереклекчилер ниити-лелиниң даргазы Салчак Ки-ров турган.

1960 чылдарда Бай-Тал ортумак школазын септеп кылырынга Сталин колхозу хөреңгини көргөн турган. 1 столовая, башкылар барагы туттурган. Школа директо-ру — Маадыр Сулдукович. Ол үелерде хөмүр одавайн турган, чурттакчы чонга, өг-бүлө бүрү-зүңгө 2,5 куб.м ыяшты долдур чыып каан бедик херим турган. Кышка белеткел ажылдарын шеф күжү-биле кылып тур-ган. 1972-73 чылдарда Сталин колхозун совхоз ажыл-агый-инче шилчиткен. «Бай-Тал» совхозунун директору Со-вет Салчакович Байыс турган. Ооң ажылдап турар үезинде машина гаражтары, септелге цеге, тараа ажаар складтар, төп шаңга көдээ ажыл-агый машиналары: сеялалар, сор-тировкалар, тракторлар, ком-байннар хөй турган.

«Бай-Тал» совхоз

«Бай-Тал» совхозунун ажыл-ишчилери тараа ажаал-дазынга, мал бажын өстүрө-ринге чедишкыннерлиг турган, сүт, эт, дүк планнарын күүсе-дип, күрүңгө киригени орул-галыг болганы дээш, проф-эвилелдер обкомунун, Тыва АССР-ниң көдээ ажыл-агый яамызының, партия обкому-нун туктары-биле шаңнадып турганы анаа эвес. «Бай-Тал» совхозунун директору С.С.Байыс 1985-90 чылдар-да «Социалистик чарыштын тиилекчизи», «Күш-ажылчы шылгалар» медальдар-биле шаңнадып, «Бай-Тал суурнуң хүндүлүг чурттакчызы» атка чедир ажылдаан.

(Уланчылыг.)

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.

ЧИНГИС-ХААН: «Кым болур ужурлут сен, ындыг бол!»

Сайгарылгалыг чүүл

Хосталга — ол сөстү адаарга безин долу, чаагай, каракты шийиптерге, делегейде чүгле сен бар ышкаш сагындырып кээр делгем. Күзүн хевин кедер, күзүн чемин чиир, углаан черинче кылаштаар, башта бар бодалыңны кылып күүседир дээн ышкаш, төрүттүнгөш-ле, тынганывыс дег, хостуг-шөлзөн чурттаар эрге кижиде бар. Кижин болуп чырык черге хостуг чурттаар салым-хуувусту канчаар эдилеп чоруур бис?

Улуг-Хемниң оң талазында «кара-бажында» хоругдал адаанда олурар оолдар арыг агаарны мага хандыр тынар, чоок кижилериниң арнын хүннүң-не көөр аргазы чок, ай-хүннүң чырынын, чылынын тудуп өөрүүр кежинем кем-херек үүлгеткеш, хосталгазын казытырып шииттиргеш, херек адаанче киргеннер. Тыва улустун шаандан бээр дамчып келген чугаазында тос деп сан чамдык таварылгаларда байдалдың эң бергезин, эң кыдыг чадазынга келгенин айтып турар: тос берге, тос-тостун соогу, тос эрээ, тос хилинчезен көрдүм, тос артты ашкан деп бир янзы элдээртиг-биле чугаалаарлар.

Тос берге

Кижилер амгы үеде тос берге деп чул дээр болза, чурттаар бажың айтыры, ажы-төлүн эртем-билигге чедирип алыры, оол, кыстың кудазын эрттирери, аарыгаржыкка туттурары дээш, оон-даа өске бодалдарын чугаалаар дээрзи чигзиниг чок. Өг-бүлөгө таваржы берип болур бергелерниң бирээзи — чоок кижизиниң херек адаанче кире бээр... Кежик-чолду кижин дилеп, чалал ал болур, а бо мындыг үүлени кым-даа күзевес.

Бөгүндө бистиң республиканың девискээринде күш-ажыл-биле эдил чазаар беш колония бар. Ында ниитизи-биле үш муң ажыг кижин кеземче херзэн эр-тирип турар. Эрткен 2013 чылда хосталып үнген 300-400 хире херектеннерниң аразында чүгле ялалаан хуусаазын үзе баскаш үнгеннер бар эвес, эки ажылы, үлегерлиг корум-чуруму дээш эрте хосталган улус база бар. «Чазыг кылбас кижин кайдал, шаап мунмас аът кайдал» деп болур, ол шын харын. Ынчалза-даа мен бөгүн республиканың бичии-бичии суурларында бар «улуг аалга» олургаш келген ийи-чангыс кижилерниң талазындан амыдырал көрбзэн оолдарны бодунче ээктирип, арагаже күткүп, «зонада» чуртталганы эки деп хөөктүрүп турарыңа таарышпас-тыр мен.

Мени чер кезириңге туралыг, өөредилгеге тура чок элээдилер болгаш ажыл чок аныяктарның байдалы дүвүредип турар. Элээди оол авазының чугаазын дыңналас, эзирик келгеш: «Шоруңар, өлүрүп кааптар мен. Мени кым-даа шыдавас, кайы-даа «зонче» кире берзимзе, хостуг ужал мен!» — дээш, акша, аш-чем эккел деп турганын таныырым кижиден дыңнадым. Ховар эвес таварылга. Сактып келиңер, арагалаар, улус чыыр, бичии оолдар күткүр: «Эр болзун-за, кыл!» дээр хөөннүг кижилер бар-дыр ийин.

Ындыг улус өскүс-чавыс, бот-иелерниң азы башкыларның хайгааралындан үнген оолдарны «эр кижин эвес-тир сен» деп өжештирип, езулуг эр кижин болурунга «кижизидип», дүргени-биле холга ал турарын ниитилеп буруу шавар ужурлуг. Суму чагырыкчызы бодунуң үлегерлиг сөзүн чугаалап, эр мөзү, туруш, чоргаарал деп чүүлдерге тайылбыр ажылдарын чорудар болза эки.

Тос-тостун соогу

Кыштың үш айының эң сөөлү айында эртер сооктарны «тос-тостун соогу» деп чугаалажыр бис. Кижиниң чуртталгазынга манавааны кадыг-бергени — ынак төлү тенниг херим артынче кире бергенин ада-ие чуртталгазында тос-тостун соогу дег үе деп бодап чоруур. Когараан улустун талазындан база-ла ыы-сыы, соок көрүш, карганган сөстөр... Ындыг берге үүлелиг болурун кым-даа күзевес. Күжүр ада-ие хоругдаткан кижин-биле деңге-ле түрег көрүп, өре-ширеге кызагдадып, чыл-чылы-биле аш-чем кирип, муңгарал чорурун кым биририл? Хоойлу билбес тенек назын үезинде хоругдалче кирген оолдар бо бүгүнү бодап, хөөкүй ава-ачазын кээргеп көргөн болза... Кижилер аксы, кочу-шооду, санныг хонуктар дег, эрте бээр, амыдыралдың маңы ындыг. Шупту чүве төнчүлүг, багай үе база. Эрткен частырыындан түңнел үндүрбзэн, олурган кижин — кончуг кижин дээр улуг туралыг болурга, ол кымны-даа эки чүвеге эккелбес. Хомуданчыг-дыр. Бо бүгүнү аныяк-өскенге чагып, сагыш човап чоруурларга буян четсин. «Чыткан даш-даа аңдарлыр» деп чугаа бар. Угаан кирип, чон аразыңа шын чуртталганы шилип, «хоругдалда эки чүве чок» деп бодап, ону аныяк-өскенге тайылбырлап чоруур оолдарга буян четсин.

Тос эрээ

Манчы кыдат дарлалының өйүндө тос эрээ турган. Тыва бай кижиниң Хөгзэнчик дээр аратка канчаар кеземче көргүскени төөгүдө (Ю. Аранчинның номундан алган) мынча деп бижиттинген: «Чинге тал будуктары-биле чаагыңче болгаш ооргазынче хүннү бадыр хал келген. Медерелин ышкыныптарга, кырынче суг кудупкаш, миннип кээрге, катап эттеп эгелээр. Ооргазын отка кызыдып каан демир-биле чиртип турган. Оон соонда ооргазынга изиг көстөр салыпкаш, чээрген кыпсып каан. Ол хөөкүйнүң буруузу чүдөл? Байның бугазын дустал аар дээн аратка чөпшээрел чок берип каарга, буганың ооргазы хавыра берген чүве-дир.

Тыва Россияның хүрээлеңинге кирер бетинде, 1944 чылда амгы истелге изоляторунуң турар черинге тускайлаттыңан лагерь пунктузу турган. 1943 чылда ону

иштики албанның капитаны В.К. Борбай-оол удуртуп турган. 1945 чылдың март 5-те тускай дужаал езугаар Кызылга бир дугаар «кара-бажыңны» ажыткан.

Амгы үеде улусту эттеп-соп турар хоругдал чери кайда боор, карцер дээр өрээлдер бар. Чурум үрээрге, «олурар» ужурлуг хуусаазы узай бээрин херектеннер кончуг эки билер.

Ынчалза-даа тос эрээ деп чүве бар... «Кара-бажыңга» кирген соонда хосталган чидирер сен: моон сонгаар сзэн бодун күзелдерин, тураң, хостуг чаңаар харыың чок, чүгле өске улустун дужаалы-биле кылаштаар, удуур, чөмненир, агаарлаар. Дежурный шагдаа чүү дээр болдур, ону хажыг чок күүседир. «Туруңар!», «Чыскаалыңар!» «Чөмнениңер!», «Кириңер!» дээн алгы-кышкы, дужаал, дириг кижилерниң хилинчек-човулаңы долган «зонаны» кым эки деп маадырзыдып, бичини тенек оолдар бажын төөредип турарың? Чаңгыс камерада чыдар эштериниң чылдан чылче хөөрөп кээр чугааларын шүлүк ышкаш шээжи-биле билер алаар сен. Хүндүнүң чалгаа чазып чугаалажыр солун медээ: «Бо хүн ол кижин дежурныйлаар...» азы «Чем эккелген. «Канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү — улузу аш-чем кирип бээр ийикле азы кзеп ужуражыры. Кыстар азы кадайының дугайында бодалдар! Аныяк эт-хан үезинде оолдарга ындыг човулаңны эдилээр эрээ эвес-тир бе? Ам ону эр кижиниң эртер оруу-дур деп чүге мегелеп турарлар барыл?

Ырбакчы дээш холун тутпаан

Эр кижиниң бүдүжүн боду ону угаавайн, билбейн турда-ла, көргүзе бээр чижектер хөй. Ынчан совет шериглерни Афганистанче кирип турган үе. Кызылда автобус доктаар черге беш-алды хире бөлүк оолдар чугаалажып турда, бедик дурт-сынның оол чедип келгеш, хол тудуп мендиелеп эгеледи. Адак соонда оларның бичиизи хевирлиг ырбыска оолче холун сунарга, оозу тутпады. «Че, канчап бардың, земля?» — деп айтырарга-даа, холдарын так кармактаныпкан, куду көрүп алгаш, ыыт чок тур. Элзэн болганда, демгизи чоруй баарга, эштери тайылбыр негзэн хевирлиг, демги оолдун харыызы тода дыңнады: «Дайын шөлүндө эштери өлүп турда-ла, шөлзөлеп келгеш, дедир чорбайн барган кижин. Ырбакчы кижиниң холун тутпас мен». Он беш-он алды хире харлыг бо аныяк оолдун мөзү-бүдүжү бодалдыг, көргөн-билген чүүлүндө тодаргай шиитпирни үндүрүп шыдаар кижин-дир деп чүве көстүп кээр-дир. Ада-иези аразында эл-найыралдыг, аас-дыл чок өг-бүлөгө өскөн оолдар сеткил-сагыжы дыш, белен улус көгүлдезинге алыспас, «чок» деп тодаргай харылап шыдаар дээрзин бо чижектен эскерип болур.

«Таныыр эштерим хөй...»

Ийи-үш чыл бурунгаар авто-

буска херээжен кижин чугааланып олур: «Шериг чорааш келген оглумга лагерьде херектеннер кадарар ажыл тып бээримге, «Таныыр эш-өөрүм көвей, кочулай бээр» — дээш ынавайн барды. Ам чыл чедер деп тур, ажыл тыппаан бис» — деп, таныыры угбайга хомудалын сөглөп, муңгарал олурар чораан. Эрге-хоойлу адырынга ажылдаарга, шыңгылы чурумну, быжыг турушту негээр: «чашпан» кириер азы соталыг телефон дээш хоруп каан чүүлдер эрттирери айыылдыг, бодун кире берип болур сен азы ажылыңдан үндүртүп болур сен. Бо оолдун ынавайн барган бир чылдагааны — таныыры эш-өөрү оолдарга «чок» деп харылап шыдавас мен деп бодунуң хирезин баш удур билип турары чадавас. Өске талазында оор-даа бол, кайгалда бол, чоннуң оолдары-дыр, оларны кадарарга, эр атка багай алаар деп соора угаал турар база чадавас.

Тос хилинчекти эргим..

Статистика сан-түнү-биле алырга кем-херек үүлгедиишкенин 98 хуузу эзирик байдалда үүлгеттинген.

Херек адаанга олурган улустун база-ла 98 хуузу боттарын буруу чок бис деп санаар болгаш чеже-даа буруулуг болза, бодун агартыр чылдагааны тып алыр деп, эртем шинчилелдери бадыткаан. Барык-ла кижин бүрүзү «улуг аалга» «олурганын» чажырап, кымга-даа чугаалаксавас, утуптарын кызар.

Чүге тос хилинчек азы бачыт дээрли? Кайы-даа шажын-чүдүлгедө көөрге, кижиниң бачытарын нүгүл, чалгаа, арагалаар, хол-меге тарадыры дээш чиик талаларында эгелээш, тос дугаары өлүмгө чедиргени-биле төнер. Буруузу миннир болза, тос бачыттын шуптузун Бурган өршээп болур, чүгле бодунуң амы-тынынга четтингенинден өске.

Тозан чылдарның төнчүзүндө туберкулезтан аараан херектеннер чыдар лагерьге кирип чораан мен. Албан-езузуң чөпшээрел бижин көргүскеш, үш-дөрт улуг хаалга демир эжиктерни эрткеш, холда тудуп чораан сумкам үжеткеш, кирип келдим. Удуур, чөмненир, ужуражылга эрттирер, чүдүлгелиг улустун тейлээр чери дээш шуптузун кезип көрдүм. Өкпө-хөрек аарыг оолдарны эмнээр өрээлинге баргаш, арыг-силиг, аш-чем болгаш эм-таң хандырылганы тергип эки байдалда хирезинде аарыг улус чүге көвейил дээрзин айтырган мен. Орус эр эмчи тургаш: «Чүге дизе олар хоругдалда олурар-дыр» — деп харылаан. Аарыг безин кижини шак ынчаар басты бээр болганда, хосталганы чүге үнелевес, хоойлуну чүге сагывас, билбес бис?

Тос артты аштым...

Көшкүн тыва чонга арт ажалы тос бергениң бирээзи болурга, чуртталгазында хар-назынын айтырда, бежен артты аштым, бежен хемни кештим деп дең-

ней аарак чугаалажыр. Ол бедиктерже үндүм, ол хире үерни чайлаттым дээн уткал дээртиг, эскериг-дир.

«Часкы көк бүрү кыш ожаавас, чалгынныг куш ханың чемижи болу бээрин би дээн мерген угаадыг да кижин төлү кандыг хайга канваржырын билбес. Ынчалз хөй аг-шериниң одалар чырыгы дээрде сылдыстар чаржалажы, бээр турган Ч. Хаан безин «Мынча хөй түмөн шеригниң аразында бодум кайда мен?» деп а тынган дээр. Шынал-ла, бо талгада, бо назынывыста бис? Актыг шынны азы көк ни тудуп алган чор бис бе?

Чингис-Хаанны дужаалы-биле

Хаанның шериглериниң кым-даа орта билбес, ол хөй турган-дыр ийин. Ынча кижини чагырып, чурум-сатударыңа хажыг чок күүсет турар хоойлуларны хүлээ оон күүселдезин чедип ал биле 1206 чылдан бээр бижиген «Яса Чингис-Хаана» (чадужаал, хоойлу) деп докум төөгүдө арткан. Буруу чок кижин нүгүлдээни, эр эжин кижин ажиттааны, оорланганы, үпт ашак-кадай улустун өскөрү чоруу, оор чүвени биле турдып аар болза, өрезин үш эгитпес болза, өөнгө кирип кен кижини эндеп каар башаажылаар. Өгө кирген кижизинге суксун болгаш кен бээринден ойталаан башаажылаал. Ол үеден тывал дамчып келген чаагай чаңыл чанынга кижин олурда, чаао чөмнөмөс, өске эштеринден тыр чөм чивес, харам болбас хоруглар Чингис-Хаанның чырыгында айтылганы солун. Хоойлуда бар бүгү негелде хоруглар, сагындырылгалар Чингис-Хаанның шериглеринге чачарлыгы, дужаалы кылдыр көскээр: «Кым болур ужурлуг ындыг бол!»

Тынган тыныш-биле де хостуг-шөлзөн чурттал чоруу билбейн, үнелевейн чурттал раан кижин дөрт ханага кызат дыпкаш, чыл чылы-биле «олурар» кээрге, хосталып келген баштагы дээрзизинде, багга тудуп-туд салыпкан ыт ышкаш, баар-баар уг-шини тыппайн шаг боор. Са тырга, ынаар барбас деп хор бар ышкаш, эдерегей болур «олуруп» чораан оолдар билер.

Хоругдал, кара-бажың д чүве чалыы назынын, өөрени чурттаар, ажылдаар назынын ийра чок алгаш баар деп ел эр сеткилдиг, туруштуг, көрүштү кижин аныяк оолдарга чагып, деп чоруур болза, буян четсин. Ам-на Чингис-Хаанның чачып сактып кээлиңер: «Кым болу ужурлуг сен, ындыг бол!» Э кижиге негелде, дужаал, чачы кирген бүзүрелдин, хүндүткелдин алдын сөстери-дир. Ону утпаар аныяктар.

Галина МАСПЫК-ООЛ

Байыр чедиришкinnerи

Бистин ачаыс, күш-ажылдың болгаш улус өөредилгезинин хоочуну **Маадыр-оол Агыйыны** 70 харлаанынга байыр чедирдивис.

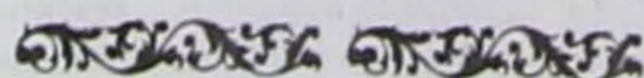
Чеден харга четкижеге
Черле дыжын бодап орбаан,
Ажыл-ишчи, кезээ боорга
Ачаысты хүндүлээр бис.

Ачаыс дээш, бистерни дээш
Ажыл дерин төгүлгүже

Човаг билбээн ажылың дээш
Чоргаарланып чор бис, ачай.

Чеден чылдар эрткижеге
Чеже үүле бүдүрбээн дээр.
Аас-кежик чайнал чорзун,
Аарыг-аржык оюп чорзун!

Уруглары, күдээлери, оглу, уйнуктары.

Ховалыгларның кады төрөөн угбашкылар оолдары **Ушлан Хирлиг-оол, Ховалыг Маадыр, Агый Маадыр-оол** үжөлээ 70 харны уткуп турар.

Кады төрөөн угбашкылар ажы-төлү
Кады-кожа назылааже чурттадывыс.
Этин кожа дуза кадып эдержирге,
Эн-дир деп эскерип-даа чору бис, ийин.

Чеден харга четкижеге чурттал оргаш,
Черле анаа олурбайн көрээлиңер.
Ажы-төлге, уйнуктарга, дунмаларга
Ажыл-ишчи болуңар деп сургаалыңар!

“Дербент” мебель

-бүдүрүкчүлөрдөн эт-сээп;
-Эң-не чийик өртектиг регионда;
-Хоорай иштинде халас чедирип турар;
-Кредитке берип турар.

Кызыл хоорай, Каменистая кудумчузу, 15 Тел: 8(39422)3-48-50.

Кызыл хоорай, “РПС” баазасы, 25-2 Тел: 8(39422)2-48-49

Төлөврлиг үндөзинге парлаан.

Сентябрь 27-де 11.00 шакта
Улуг-Хем кожууну шыдыраага ажык маргылдаа эрттирер. Тыва Республиканың ордениниң эдилекчизи, алдарлыг мөге, спорттуң шупту хевирлеринге дески, хоочун башкы **Сүүр-оол Хүргүлекович ОНДАРГА** тураскааткан.

Болур чери: Шагаан-Арыг хоорай, ар-назын аайы-биле.

Харылзажыр телефонну: 8-913-342-00-01, 8-913-349-14-01.

ЧАРЛАЛДАР

Гаражтыг, банялыг, ийи өрээл бажың арендага берип тур.

Харылзажыр телефону: 8-923-389-88-87, 8-923-543-30-19, 8-923-552-31-69.

Чолаачыларны болгаш ажыл-чыннарны ажылга хүлээп алыр бис. Ажылчыннарга негелде улуг. Шалыңын кылганын барымдаалааш, төлээр, ол эки болгаш чогуур үезинде үнер.

Тел. 8-929-313-1717.

Ие (өг-бүлениң) капиталының
акша-хөреңгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар ача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806.

Төлөврлиг үндөзинге парлаан.

Тудуг каттыжыышкыны
ASIA-SIBERIA
чылыгны камгалаарының аргазы

«ФРАКТАЛ» БААЗАЗЫ

- одалга	- соңгалар
- суг хандырылгасы	- балконнар
- канализация	- кышкы садтар
- котелдар	- тамбурлар
- сантехника	- бажыңнар ханаларының карттары
- газ-бетон	- өрээлдээр ханалар
- кафе болгаш	- оран-саваларның
магазиннер эжиктери	даштын шилдээри

8 (39422)5-22-46, 8-902-996-83-92
Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 122 а
(«Фрактал» баазазы)

«Тудугнуң дөжээнден серизинге чедир»
тудуг болгаш шеверлел материалдары

Сентябрь 19-тун хүнүнден эгелеп Омск хоорайдан келген «Чаа технологиялар төвү» мага-боттуң (бүрүнү-биле азы кезектеп) компьютерге хыналдазын эртеринче чонну чалап тур. База ол ышкаш төптүн эмчилери сүмелерни бээр. Дыштаныр хүн болгаш дүштеки чапсар чокка ажылдаар.

«Мөңгүлек» гостиницазы, 2-ги каът («Билайн» офис талазындан кирер).

Харылзажыр телефону: 8-983-366-1961.

АбаканСтрой

Пластик соңгалар
Лоджилерни шилдээри
Жалюзтер,
рольставнилер
7 хонук дургузунда
белеткээр
Россияга бүдүргөн
өрээлдер аразының
демир эжиктери

3 чыл хуусааны магадылап турар
Бажыңнарыны таарымчалыг кылдыр
кылып алыңар!

Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу,
151ж (Он дугаар школаның дужу)
т. 8-923-265-3355, 8-923-544-5050, 3-44-22.

«РОССИЯНЫҢ ЭЖИКТЕРИ» МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртектиг өрээлдер эжиктери болгаш 2900 рубльден өрү өртектиг даштыкы эжиктер.

Купе, Гармошка, дүрүп турар «Номчугаш» деп эжиктер.
Аркалар, чылыг шала, ПВХ плиткадан шала шывыглары.

Ажылдаары: пон.-субб. 9.00-18.00 ш.
Улуг-хүн — дыштаныр хүн.
Кызыл хоорай, Титов кудумчузу, 7.
Тел. 8 (39422)2-16-93, 8-923-262-1111
КХН «ГИГАНТ-СЕРВИС». ОГРН 1031700523546

Өртектөр парлаан үезинде шын болур.
Төлөврлиг үндөзинге парлаан.

Садып алыкчыларның кичээнгейинге!
Тудугнуң кол материалдарының садыы ажыттыңан!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңнын кырын,
даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шуптузу Абаканнын өртектери-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фрактал баазазы **5-22-46**

ЧИП ХАНМАС ЧИҢГЕ-ТАРАА

Бистиң эрте-бурунгу өгбелеривис шаг-төөгүден чинге-тарааны тарып өстүрүп, чемге ажыглап чораанын Чаа-Хөл кожуунун девискээринде базырыктарны казып шинчилээрге, аңаа шыгжаттынган савалардан тыгылган чинге-тараа арты херечи болган.

Тываның девискээринин (ылаңгыя оон эң чавыс чери Чаа-Хөлдүн) агаар-бойдузунун байдалы чинге-тарааны тарып өстүреринге дыка таарымчалыгы: ыжык, хүннээрктиг. Ынчангаш Чаа-Хөл кожуунун чону чинге-тарааны өл-шык черлерге тарып, оон бедик дүжүттү ал келген. Тывалар көшкүн амыдыралдыг, мал-маганны хөйүн азырап чораан үеде безин аш-чеминге чинге-тараа база колдап турган. Урбун-Кашпалдың, Өвүр-Торгалыгның чонун безин чаа-хөлчүлөр чинге-тараа-биле хандырып чораан. Ам-даа болза Урбун-Кашпалдың араттары Чаа-Хөлден чинге-тараалап ап турар. Аңаа хамаарыштыр баштак кожамыктар-даа бар.

Чаа-Хөл дээрге ойтулааш чурту дээрзи төөгүдөн билдингир-ле болгай. Эрткен чүс чылдың 60 чылдарына чедир аныяк оолдар, уруглар айның 15 чаазында ойтулааштап турган. Чаа-Хөл унунга чурттап чораан төрөл аймактар бот-боттарының аттарын адажып, удур-дедир одажып ырлажыр чораан. Бо баштак кожамыктарны ойтулааштаан аныяктар аажок ырлажып турган. Чижээлээрге:

Хаттыг Ак-Хем чурттуг болгаш, Караа чыртат Ховалыглар.

Даштыг тараа чиир болгаш, Дижичири Ховалыглар.

Ховалыг деп төрөл аймактын ады «ховулуг» деп сөстен укталып үнген чадавас деп, дыл эртемденнери санап турар. Ховалыгларның бир чамдызы Чаа-Хөлдүн Ак-Хем, Аймырлыг ынчаар чурттап, чинге-тарааны хөйүн тарып өстүрүп чораан бай-шыдалдыг төрөл аймактарның бирээзидир. Ынчангаш оюн-баштак ыр-шоорга ат-сураа кирген.

Чаа-Хөлге чинге-тарааны тарып өстүрүп чораан Ховалыглар, Түлүштер, Монгуштар дээш, өске-даа аймактар мынча деп баштактанып ырлажып чораан чүве-дир.

Урбун огул кээргенчиг, Уттүг-чарын тудуп алган, Тараа дилеп чедип-ле кээр. Өвүр огул кээргенчиг, Өрге эди тудуп алган, Көже дилеп чедип-ле кээр. Бо дээрге чонун оюн-баштаа болбайн канчаар.

Ада-өгбелеривис чинге-тарааны чаңгыс шөлге ийи чылдан улаштыр тарывас. Чинге-тараа тарып өстүрер шөлдерни солустуруп, дыштандырып чорааннар. Ынчан чинге-тарааның дүжүдү хөй боор. Чаачал, чылыг чылдарда суггат чок шөлдерден безин кончуг бедик дүжүттү ап болур. Чинге-тарааның чемижи улуг, амданныг боор. Алыс черле чинге-тараа кандаашкына шыдамык, ынчалза-даа баш тыртып, чемижи борбакталып эгелээнде, чылыгны болгаш өл-шыкты негээр. Ынчангаш оон өзүмүн ол үезинде суггарар болза

эки. Ургүлчү чаыстаар, бүргээр чайын сывы узаар, дүжүдү чегей боор. Чайгы, күскү доңаттарга чинге-тараа шыдашпас. Чайгы доңатка чеми бичиилей бээр. Күскү доңатка сывы караргаш, черге чаптылдыр чыдыптар, ынчалза-даа чемижи анаа боор. Ындыг чинге-тарааның дүжүдүн ажаап ап болур. Чинге-тараа быжа бергенде, долу кагар болза, чеми дүжүп каар. Ылаштар, хараганнар ара-

сортун камгалап арттырар талазы-биле ажилды кылыры чугула апарган.

Чинге-тараадан көк-хевекти кылырын таныштырып көрей. Чедир бышпаан чинге-тарааны кескеш, бастыргаш, оон көк-хевекти мынчаар кылыр. Хайнып турар кончуг изиг сугга 3 минутадан хөй эвес үе иштинде чинге-тарааны ылчырадыр. Ылчырадып каан чинге-тарааның сүүзүнү читпезин, амгы үенин-

казызынга, семис хөй ылаңгыя ирттиң) куду чаанга чочактап чириге амданныг. Каш чыл усувайлыккан бениң кхайындырбайн, ону согдүвүнге салгаш, хоору көк-хевекти кырынга бала-биле соктап каан тергиин-не. Хөй азы ирдурук чаан хайындырган хевекти аңаа чочактап база дыка амданныг. Чаан көк-хевекти борбактап хапка суп алгаш, хүннедмаган кадарып чорааш, ты чигеш, кижичи көңгүс а боор чүве.

Чинге-тараа изиг-сооклен үрелбес. Шаанда тону кылын хөмден дабарбаларга ургаш, хануургай каскаш, ынаар сдовурак-биле хөөп кышты өттүр көңгүс үе күске-күжүген чивээн. Аш-чем үүжези эвээжэки үеде суг болза, чонну чем ол.

Амгы үеде Чаа-Хөлжуунда чинге-тарааны өстүрүп турар араттар Чижээлээрге, Кызыл-Дамузуна Каадыр-оол Баоол башкарган арат-тар ажил-агый Аймырлыгвузунда чинге-тарааны өстүрүп, багай эвес дүап турар. Оон чинге-тараа чүгле Чаа-Хөлдүн эвес, даа черлерниң чурттакасадып ап турарлар.

Чинге-тарааның езулуг Чаа-Хөл кожуун дээрзинирымдаазы ол. Чаа-Хөлдүнге-тараазы кым-даа чип хамданныг.

Байыр-оол ШӨМЧоо

Ада-өгбелеривис чинге-тарааны чаңгыс шөлге ийи чылдан улаштыр тарывас. Чинге-тараа тарып өстүрер шөлдерни солустуруп, дыштандырып чорааннар. Ынчан чинге-тарааның дүжүдү хөй боор. Чаачал, чылыг чылдарда суггат чок шөлдерден безин кончуг бедик дүжүттү ап болур. Чинге-тарааның чемижи улуг, амданныг боор. Алыс черле чинге-тараа кандаашкына шыдамык, ынчалза-даа баш тыртып, чемижи борбакталып эгелээнде, чылыгны болгаш өл-шыкты негээр. Ынчангаш оон өзүмүн ол үезинде суггарар болза эки.

зы шөлдерге тарыырга, чеми кушкартар хөйү-биле үглөп, чип кааптып болур.

XX чүс чылдың 60 чылдарына чедир чинге-тарааның шокар өңнүг «сарыг-хоо», кара өңнүг «кара-хоо» деп быжыычалы кончуг сорттары турган. Ам ол сорттарның когу үстүр четкен. Саян артындан Тыва-же сөөртүп кирип турар чоон сыптыг, хавыктыг көже сорту орай быжар. Оон амдан-сүүзүнү «тыва» чинге-тараага четпес. Ынчангаш чүс-чүс чылдар дургузунда Тываның агаар-бойдузунга дадыгып, тааржып өзүп келген чинге-тарааның «тыва»

биле чугаалаарга, витаминнери өрттени бербезин дээш арай чигзимээр кылдыр хоорар. Ынчан оон кадык хайындырарга, дыка амданныг боор. Чинге-тараадан кылган көк-хевектен хайындырган кадыкты саржаг, өреме, чөкпек, ааржы дээш, сүттен кылган өске-даа чемнер-биле холуй былгап чиирге, амданы дендии-ле. Ындыг холумактыг көк-хевек кадык ижин-шөйүндүнүн чем хайылдырарын экижидер, ижин-баар эдиктирер, сарыглыг кижиниң сарыын базар эм-дом шынарлыг.

Көк-хевекти чылгы малдың

НАДЯНЫҢ ЧИНЧИЛЕРИ

Чөөн-Хемчик кожуунун наадымынга чорааш, делгелге-садыг сонургап кылаштап турумда, мээң кичээнгейимни суг-чинчилер-биле (бисер) аргаан янзы-бүрү кылыглар — чинчилер, билектээштер, сыргалар хаара тудуп, ону чарашсынгаш, кым кылып турарын сонургаарымга, Наталья Ооржак бодун таныштыргаш:

— Бо кылыгларны мээң унуу Надежда Ооржак кылып турар. Ол Чадаананың 1 дугаар школазының 7-ги класын дооскан. Надя бичиизинден тура-ла чуруттунар, даараныр, аргытынар кижичи. Чогаадыкчы салым-чаяанын эскерип көргөш, мындыг бичи суг-чинчилерни фурнитуразы-биле кады чагыдып бердим. Кымның-даа дуза-

зы чокка дыка хөй сыргаларны, чинчилерни, билектээштерни кыска үе иштинде ол кылыпты.

— Силерниң угуңарда хол-биле ажил кылыр шевер улус бар бе?

— Алена дээр шевер угбазы турган. Мен бодум база аргытынар, даараныр кижичи мен.

— Надяның салым-чаяанын кажан эскерип кагдыңар?

— 3-4 харлыында-ла чуруттунуп эгелээм. Чүнү-даа чуруур, ол чурраан чуруктары тускай, бичи уруглар чурраан дээр хире эвес. Карандаш-биле чуруттунуп эгелээш, оон чоорту краскарлар-биле чуруур. Чижээлээрге, Олимпиада үезинде факел туткан спортчуну көргөш, ол-ла хевээр чуруп каар.

— Чинчилер-биле ажил-

даарда акша чарыгдалы үнер болгай. Материалдыг талазын канчаар шиитпирлеп тур силер?

— Бистер, кыргын-авазы, кырган-ачазы, дузалажып турар бис. Хемчээлдери улуг-бичи аңгы-аңгы суг-чинчилерин Надя-биле сүмележип тургаш, чагыттырып бээр-дир бис.

Надяның бодундан база каш айтырыгны салдым:

— Надя, кылган ажилдарың дыка чараш-тыр. Бисерге сонургалың кажан тыптып келди? Бо кылып турар ажилың дугайында чугаалап көрөм.

— Эрткен чылын Интернеттен бисер ажилдарын көргөш, сонургай берген мен.

— Чижээ, бо билектээшти кайы хире үе иштинде кылырыл?

— Чартык хүн кылыптар мен.

— Бисерден аңгыда өске чүнү кылып турар сен?

— Чуруттунуп, дааранып турар мен.

— Школага мөөрейлерге, янзы-бүрү грантыларга кирип турар сен бе? Башкыларың эскерип көрүп турар болгай, кичээнгей салып турар бе?

— Ийе, күш-ажыл кичээлиң башкызы мени деткип турар.

— Келир үеде чүнү планнап турар сен?

— Бисер-биле дириг амытаннар дүрзүлери кылыр деп бодап турар мен.

— Чогаадыкчы салым-чаяаныңны билер болгай сен. Школа дооскаш, кым болук-

саар сен? Дизайнер бе, чучу бе?

— Архитектор болук мен.

— Хостуг үенде кылыр-дыр сен? База кан эртемнерге сонургалың түгүл?

— Хостуг үемде база бичиинер-биле ажилдаары ынак мен. Күш-ажыл, чурга, математика кичээлдер өөрениринге ынак мен.

— Бо кылып турар ажилыңның идеязы кайың кы турарыл?

— Бодум чогаадып ал чордум, чамдыкта авам бисүмелеп турар.

— Четтирдивис, Надя, диинкиннерни күзедивис.

Алдинай СОЯ

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилер-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 6454. Чагыг 119. Номерни парлагаче дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрткөз. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаатынган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннарны болгаш өске-даа фактыларны дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылар.